

Листвак Г. Б., Казмір І. В.

Елементи дискримінації у шкільних підручниках: анахронізм чи відображення сумної реальності?

Дотримання антидискримінаційних вимог є важливою ознакою толерантності та свідчить про розуміння проблем сучасного світу. Саме тому коректний виклад матеріалу у ЗМІ та виданнях – а особливо у підручниках для дітей – потребує прискіпливої уваги. Крім того, цей принцип є одним із ключових у філософії Нової української школи та загалом сприяє розвитку громадянської і соціальної компетентностей.

Але якими ж бачать сучасні шкільні підручники творці концепції НУШ? Спочатку звернімося до засадничих документів, якими керуються експерти при аналізі навчальних видань. Їхнє завдання – знаходити моменти дискримінації за 14 основними ознаками (згідно ст. 24 Конституції України та ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»), це «раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, громадянство, сімейний і майновий стан, місце проживання, мовні або інші ознаки» – і рекомендувати, як їх можна виправити [3].

Розроблені в МОН «Інструктивно-методичні матеріали для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників» визначають, що шкільний

підручник відповідає антидискримінаційним вимогам, якщо у ньому:

«1) наявна пропорційна представленість осіб за максимально можливою кількістю визначених ознак – максимально різноманітних персонажів/дійових осіб різного віку, статі, місця проживання тощо (чоловіків/жінок, жителів села/міста, людей різної раси);

2) спостерігаються представлення персонажів/дійових осіб переважно у нестереотипних соціальних ролях (наприклад, на кухні куховарством займається чоловік, а не жінка, а за кермом автомобіля сидить не чоловік, а жінка);

3) відсутня сегрегація і поляризація за визначеними ознаками (люди, яким притаманні визначені ознаки, на сторінках підручників, особливо в межах тих самих розворотів, представлені у спільній діяльності, не протиставляються одні одним);

4) зображення людини загалом і загальнолюдських цінностей здійснюється через різні образи. Коректними вважаються такі способи зображення: поруч в одному сегменті тексту чи на тому самому розвороті використовуються різні образи за різними визначеними ознаками (цей варіант є бажанішим); різні образи за різними визначеними ознаками можуть використовуватися і окремо один від одного, але їх загальна кількість у тому самому підручнику має бути відносно паритетною;

5) використовується недискримінаційна мова. Коректними вважаються звертання у формі: збірних іменників (наприклад, учнівство); описових конструкцій (учнівська аудиторія); за можливості паралельні форми маскулітивів і фемінітивів (наприклад, учні й учениці)» [5, с. 13].

Дотримання цих рекомендацій дає змогу включити у наповнення підручника на текстуальному та графічному рівнях більш розмаїте коло людей; зменшити напругу для учнів із вразливих соціальних груп, які можуть відчувати себе виключеними з обговорення, забутими чи знехтуваними. Також звичка бачити на сторінках ілюстрації чи згадки про різних осіб, зображення людей у нестереотипних ролях має сприяти формуванню більш усвідомленого та неупередженого сприйняття світу. Як свідчить експертиза, що проводиться з 2017 року, «більшість дітей не можуть знайти в українських підручниках ні віддзеркалення себе, ні віддзеркалення своїх рідних, ні тих особливих обставин, в яких вони живуть» [4].

При цьому розуміємо, що дотримання цих вимог із різних причин може становити труднощі для творців навчальних видань. Не всі автори та ілюстратори підручників усвідомлюють певні упередження, крізь призму яких сприймають світ (а такі упередження є у кожного і кожної з нас), не всі є однаково чутливими до широкого кола ознак, визначених вище. Так само не всі готові швидко переформатовуватися та шукати нові способи сформулювати чи проілюструвати певні моменти в підручниках. Часто потреба змінювати щось отримує спротив, або ж з'являються доволі незграбні перехідні варіанти, а спроби бути толерантними, навпаки, підкреслюють стереотип.

Так, наприклад, авторка підручника Н. Воевутко зазначає: «Коли ми зустрічаємося з чимось новим, дуже часто нашою першою реакцією є побоювання й роздратування. Для багатьох авторських колективів це приголомшливо» [3]. Звісно, багато авторів зараз готові вдосконалювати ці навички, проходити відповідні навчання. На жаль, цього поки що не достатньо.

Насправді дискримінаційних моментів у підручнику, що подається на конкурсний відбір, взагалі не повинно бути, адже до цього видання проходить комплексне, зокрема редакторське опрацювання. До того ж сам етап експертизи, після якого ці елементи мають бути остаточно виправлені, не завжди вирішує проблему. Не завжди й експерти є до кінця компетентними у всіх сферах. Зрештою, часто епізодичне виконання антидискримінаційних вимог лише відображає довколишні реалії. Ми й досі живемо у доволі консервативному суспільстві, у якому учасники освітнього процесу чи батьки можуть транслювати стереотипи, а рівень інклюзії у середній школі поки що доволі невисокий. Так, на початку 2020 року лише трішки більше 19 тис. дітей з особливими потребами (із близько 168 тис. дітей, за даними Міністерства соціалітики) навчалися в загальноосвітніх школах [8].

В результаті, бачимо, що готові підручники, які проходять конкурсний відбір та опиняються на шкільних партах, все ще можуть містити окремі елементи дискримінації.

Спробуємо на основі аналізу невеликої добірки прикладів із підручників з української мови та читання для 3-го класу з'ясувати, яким чином у цих виданнях забезпечена пропорційна представленість осіб за різними ознаками, недискримінаційна мова та нестереотипність.

Так, наприклад, у першій частині підручника *Большакова І. О., Пристінська М. С. Українська мова та читання (у 2-х частинах)* [1, 2] вимога щодо пропорційної представленості осіб за максимально можливою кількістю визначених ознак практично не виконана. Паритетність спостерігається лише за статтю людей («Запиши своє прізвище, ім'я, по батькові. Зразок. Сергійко Давиденко. Давиденко Сергій Юрійович. Лісаченко Оленка.

Лісаченко Олена Олексіївна» (Ч. 1, с. 98); «поет Тарас Шевченко, поетеса Леся Українка, письменник Іван Франко, письменниця Олена Пчілка, хлопчик Андрійко, дівчинка Софійка» (Ч. 1, с. 99)). А от у другій частині поряд із різними статтями людей («Я Ганна/Дмитро, учениця/учень третього класу...» (Ч. 2, с. 25)) бачимо також згадки про різні місця проживання («Місто в Україні – українське місто. Село в Україні – ...» (Ч. 2, с. 18). На с. 29, 32 Ч. 2 пухкенький хлопчик зображений поряд із худенькими дітками (див. рис. 1); на с. 65 Ч. 2 у тексті наявний такий фрагмент: «...Соромно! Та що ви таке кажете? Товсті, худі, малі, великі, бідні, багаті, хлопчики, дівчатка, місцеві, не місцеві – про всіх ми турбуємося однаково...»).

Рис. 1

На жаль, в обох частинах бачимо лише підтримку, а не спростування стереотипів (стереотип, що у селах немає місця для розвитку – «діти, які живуть у віддалених селах, можуть почитати ті самі книги, що і мешканці великих міст» (Ч. 1, с. 24); в оповіданні «Подарунки Ніколаса» підтримуються стереотипи про те, що тільки жінки куховарять: «...Я попросив маму допомогти мені спекти торт...» (Ч. 2, с. 75), а чоловіки – майструють: «...Я примчав у таткову майстерню...» (Ч. 2, с. 75)).

Тема інклюзивності також достатньо не висвітлена. У першій та другій частинах є по одній згадці про людей

з інвалідністю («Люди, які не чують, спілкуються мовою жестів», «Покажи слово *дружба* мовою жестів» – Ч. 1, с. 19, «Я дружу із хлопчиком в інвалідному візку» – Ч. 2, с. 45), а в ілюстративному матеріалі вони не представлені.

Позитивним фактом є те, що у двох частинах підручника активно використовується недискримінаційна мова (за винятком певних моментів). До прикладу, вживання збірних іменників (дорогі друзі – передмова Ч. 1 та Ч. 2; День захисників України – Ч. 2, с. 38). Не поодиноким явищем є введення паралельних форм та фемінітивів («Прочитай текст із другом/подругою» – Ч. 1, с. 15, 31; «бібліотекар/бібліотекарка», «...інформація, яку ти не знав/не знала до цього» – Ч. 1, с. 24; «професії: лікар – лікарка, жителі міст: киянин – киянка» – Ч. 1, с. 52; «...коли ти почувався самотнім/почувалася самотньою? Що ти робив/робила?» – Ч. 2, с. 66; «Про що ти дізнався/дізналася?» – Ч. 2, с. 67, 70, 71, «...велосипедистка Юля...» – Ч. 2, с. 90), хоча помітними є ще певні недогляди («Напиши назву книги та її автора» – Ч. 1, с. 32; «Чому для репортера важливо не вигадувати новину...» – Ч. 2, с. 82).

Бачимо, що в цьому підручнику антидискримінаційних вимог дотримано, але не в повному обсязі. Зокрема, немає згадок ані про людей різних рас та національностей, ані про людей різних релігій. Жінки висвітлені переважно як прибиральниці та кухарки, а фемінітиви підібрані не у всіх доречних ситуаціях.

Щодо пропорційної представленості осіб за максимально можливою кількістю визначених ознак у підручнику *Чабайовська М. І., Омельченко Н. М., Синільник В. В. Українська мова та читання (у 2-х частинах)* [9, 10], то у вправах на власні назви постійно вказуються

міста, але про села – жодного слова («Київ, Львів, Одеса, Вінниця, Маріуполь», «Харків Тернопіль, Херсон, Полтава» – Ч. 1, с. 134). В Ч. 1, с. 27 на ілюстрації помітно, що діти різних рас обідають за одним столиком у їдальні. У другій частині немає жодної згадки ані про різні раси, ані про різні релігії, ані про різні місця проживання.

Нам трапилося кілька ситуацій підтримки стереотипів (Ч. 1, с. 98 – на зображенні лисичка замітає сходи (бо вона ж жіночого роду), а вовк, ведмідь, борсук – майструють (див. рис. 2); Ч. 2, с. 64 – жінки господарюють, а чоловіки працюють: «...Мама пореється у хаті. Тато щось пише за столом, а Наталя у спальні колише в іграшковій колисці ляльку...»), Ч. 2, с. 84 – «...Страви готує, брата годує, / Підлогу миє – все Єва вміє»).

Рис. 2

У підручнику в обох частинах активно вживається недискримінована мова, хоча й можна знайти певні пропуски. Так, використання фемінітивів неуніфіковане. В одних випадках вони вживаються («Кого авторка вва-

жає друзями...» (Ч. 1, с. 19), «Назви слова, якими поетеса...» (Ч. 1, с. 89), «Чому авторка називає...» (Ч. 2, с. 19)), а інших випадках – ні («...для кого вона призначена, хто її автор...» (Ч. 1, с. 69); «Уяви, що ти зустрівся...» (Ч. 1, с. 83), «бібліотекар з радістю нас зустріла...» (Ч.1. с. 94), «Чому Україну автор називає...» (Ч. 1, с. 118), хоча авторка вірша – Наталія Козленко). Непоодинокими є випадки вживання паралельних форм («Обери собі партнера/партнерку...» (Ч. 1, с. 21); «Які емоції ти відчув/відчула, коли слухав/слухала спів солов'я?» (Ч. 1, с. 43), «...запропонуйте сусіду/сусідці по парті...» (Ч. 2, с. 8), «...чи правильно ти поставив/поставила розділові знаки» (Ч. 2, с. 108)).

Досить мало матеріалів, які апелюють до інклюзивності. Так, у першій частині на с. 18 на ілюстрації серед діток зображено хлопчика в інвалідному візку, а в другій частині на с. 25–26 є твір «Горбатенька дівчинка», вибір якого не можна назвати зовсім вдалим, оскільки містить багато моментів, які в сучасних умовах потребують додаткового пояснення.

Є завдання, у яких обговорюється поняття толерантності (Ч. 2, с. 26 – «Чи знаєш ти значення слова толерантний?», «Обговоріть інші ситуації, у яких потрібно проявити толерантність»).

Бачимо, що в цьому підручнику досить мало дійсно промовистих прикладів, які би презентували дотримання антидискримінаційних вимог. Як і в попередньому підручнику, тут презентовані люди лише за ознакою статі, а інші ознаки просто випущені з уваги. У текстах та вправах мама є домогосподаркою, а тато – працює на роботі. Вживання фемінітивів не уніфіковане, а тема інклюзивності показана лише через образ хлопчика в інвалідному візку.

А ось у підручнику *Сапун Г. М. Українська мова та читання (у 2-х частинах)* [6, 7] антидискримінаційні вимоги висвітлені на достатньо високому рівні. На сторінках першої та другої частин бачимо представлення осіб за багатьма ознаками: за статтю (Ч. 1, с. 8 – «Артем у читальному залі розглядає журнал... А Наталка вибрала книжку...»; Ч. 2, с. 61 – враження від мандрівки до Львова написано від імені і хлопчика Тараса, і від дівчинки Надійки), за місцем проживання (Ч. 1, с. 42 – «Мое місто (село, селище)»; Ч. 2, с. 61 – «Запрошуємо в мандрівку до... (назва вашого міста/села/селища)»), за расою (Ч. 1, с. 116 – на малюнку зображено темношкірого хлопчика). Це єдиний підручник, у якому згадуються інші віросповідання – «Дізнайся, чи є традиція освячення верби у вірян інших віросповідань» (Ч. 2, с. 96).

Але в другій частині зовсім випущена з уваги тема інклюзивності та спростування стереотипних уявлень. В першій частині ці аспекти є (на с. 52 зображено дівчинку у військовій формі; на с. 96 – дідусь зі спінером; на с. 18 на ілюстрації зображено хлопчика в інвалідному візку, який малює осінь (див. рис. 3)).

ОСІНЬ МАЛЮЮ

Вітерець..-пустунец..
між дерев гарцює.
Я віз..му сві.. олівець..
осін.. намал..ю.
Верби в жовтому вбранні
опустили віти.
Відлітают.. журавлі,
жураят..ся за літом...

Рис. 3

В другій частині бачимо фемінітиви до тих професій, які колись вважались не жіночими: «монтажниця», «захисниця» – Ч. 2, с. 8, «дві піратки» – Ч. 2, с. 48.

Щодо недискримінованої мови, то авторка вживає збірні іменники – в передмові – «учнівство»; паралельні форми іменників – Ч. 1, с. 7 – «ти довідався/довідалася», Ч. 1, с. 9 – «Про що ти дізнався/дізналася...», Ч. 2, с. 62 – «будь уважним/уважною...», Ч. 2, с. 39 – «...Загадай її однокласникам та однокласницям», Ч. 2, с. 68 – «...Як називають митців та мисткинь...», Ч. 2, с. 52 – «Дорогі захисники і захисниці».

При цьому ми побачили досить багато недоглядів саме в другій частині. Зокрема, «...скільки учасників...» – Ч. 2, с. 40, «учні нашого класу» – Ч. 2, с. 61, «Хто з представників України...» – Ч. 2, с. 114, «Обговоріть, яких ще українських художників...» – Ч. 2, с. 110, «Попрацюйте журналістом та конструктором літаків...» – Ч. 2, с. 111, «Відомі українські спортсмени» – Ч. 2, с. 116.

Бачимо, що в першій частині підручника антидискримінаційні вимоги виконані чи не найкраще. А от у другій частині жодним чином не презентована тема інклюзивності та не представлена жодна ситуація, яка б спростовувала стереотипні уявлення. Також саме в другій частині занадто багато іменників чоловічого роду, до яких немає жіночих відповідників.

З наведених прикладів видно, що при створенні підручників намагаються дотримуватися основних антидискримінаційних вимог, але не завжди на це стає ретельності, наполегливості та послідовності. Звісно, йдеться про перехідний період, адже має минути певний час, аби, наприклад, вживання фемінітивів увійшло у звичку та напрацювалися оптимальні мовні конструкції для уведення їх у текст. Також питання інклюзії часто є проблематичним з огляду на те, що шкільний простір, попри все, і досі недостатньо адаптований для дітей з особливими потребами, а підручники лише несвідомо

відображають цю реальність. Тому бачимо приклади дещо штучного вплітання певних сюжетів та ситуацій для потрібної рівноваги чи різноманіття, епізодичність та випадковість згадок про певні культурні особливості. Сподіваємося, що з часом антидискримінаційний аспект творення підручників буде простежуватися у виданні наскрізно і матиме природне, максимально доречне втілення.

Література

1. Большакова І. О. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.) : Ч. 1 / І. О. Большакова, М. С. Пристінська. Харків : Ранок, 2020. 112 с. : іл.

2. Большакова І. О. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.) : Ч. 2 / І. О. Большакова, М. С. Пристінська. Харків : Ранок, 2020. 112 с. : іл.

3. Куклін Д. «Стереотип – це брехня про реальність», або 7 відповідей на запитання про антидискримінаційну експертизу шкільних підручників / LB.ua. 6.04.2019. URL: https://lb.ua/society/2019/04/06/423834_stereotip_tse_brehnya_pro.html.

4. Люди з інвалідністю, яких не існує, та 40% українських дітей, що не можуть зробити завдання з батьками, – МОН пояснює, для чого потрібна антидискримінаційна експертиза підручників / Міністерство освіти і науки України. 08.06.2018. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/negri-zhidi-ta-cigani-lyudi-z-invalidnistyu-yakih-ne-isnuye-ta-40-ukrayinskih-ditej-sho-ne-mozhut-zrobiti-zavdannya-z-batkami-mon-poyasnyuye-dlya-chogo-potribna-antidiskriminacijna-ekspertiza-pidruchnikiv>.

5. Про затвердження Інструктивно-методичних матеріалів для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників : Наказ МОН від 31 жовтня 2018 р.

№ 1183. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-instruktivno-metodichnih-materialiv-dlya-provedennya-ekspertami-ekspertiz-elektronnih-versij-proektiv-pidruchnikiv>.

6. Сапун Г. М. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.) : Ч. 1. Тернопіль : Підручники і посібники, 2020. 128 с. : іл.

7. Сапун Г. М. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.) : Ч. 2. Тернопіль : Підручники і посібники, 2020. 128 с. : іл.

8. Трощук С. Різні, але рівні: як працює інклюзія в Україні // *Zaxid.net*. 3.10.2020. URL: <https://zaxid.net/rizni-ale-rivni-yak-pratsyuye-inklyuziya-v-ukrayini-n1508517>.

9. Чабайовська М. І., Омельченко Н. М., Синільник В. В. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.) : Ч. 1. Тернопіль : Астон, 2020. 160 с. : іл.

10. Чабайовська М. І., Омельченко Н. М., Синільник В. В. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загал. серед. освіти (у 2-х ч.) : Ч. 2. Тернопіль : Астон, 2020. 160 с. : іл.